

МРНТИ 15.81.21

<https://doi.org/10.51889/2021-3.1728-7847.17>

Сабилова Р.Ш.¹, Альгожина А.Р.¹

¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ИННОВАТИВНЫХ КАЧЕСТВ ПЕДАГОГОВ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются инновативные качества современного преподавателя высшего учебного заведения. В настоящее время обучение приобрело много новых возможностей и продолжает развиваться. Современный педагог в нашем мире должен легко применять новейшие подходы и приемы, которые способствуют расширению и обогащению сознания ученика. Актуальность исследования обусловлена тем, что современный педагог должен быть готов к инновациям и пробовать что-то новое. Именно такая личностная характеристика, как инновативность, способствует включению человека в инновационное общество не только с позиции личной адаптации в нем, но и включению в качестве активного участника процессов. В статье приведены результаты исследования степени выраженности факторов инновативных качеств личности, как креативность, ориентация на будущее и риск ради успеха преподавателей двух областей преподавания.

Ключевые слова: преподаватель вуза, профессионально важные качества, обучение, инновативные качества, высшее учебное заведение, креативность, инновативность.

Р.Ш.Сабилова¹, А.Р. Альгожина¹

¹*Академик Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан*

ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ПЕДАГОГТАРЫНЫҢ ИННОВАТИВТІ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Берілген мақалада жоғары оқу орнының заманауи оқытушысының инновациялық қасиеттері қарастырылады. Қазіргі уақытта оқыту көптеген жаңа мүмкіндіктерге ие болды және дамуын жалғастыруда. Біздің әлемдегі заманауи мұғалім оқушының санасын кеңейтуге және байытуға ықпал ететін жаңа тәсілдер мен әдістерді оңай қолдануы керек. Зерттеудің өзектілігі қазіргі заманғы педагог инновацияға дайын болуы және жаңа нәрсені сынап көруі керектігімен шартталады. Инновация сияқты жеке сипаттама адамның инновациялық қоғамға жеке бейімделу тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар процестерге белсенді қатысушы ретінде қосылуына ықпал етеді. Мақалада оқытудың екі саласындағы оқытушыларының креативтілік, болашағына бағдарлану және табысқа жету үшін тәуекел сияқты тұлғаның инновациялық қасиеттері факторларының айқындылық дәрежесін зерттеу нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер: ЖОО оқытушысы, кәсіби маңызды қасиеттер, оқыту, инновациялық қасиеттер, жоғары оқу орны, креативтілік, инновативтілік.

R.Sh. Sabirova¹, A.R.Algozhina¹

¹Karaganda University named after academician E.A. Buketov
Karaganda c., Kazakhstan

RESEARCH INNOVATIVE QUALITIES OF HIGHER SCHOOL TEACHERS

Abstract

This article examines the innovative qualities of a modern higher education teacher. Currently, training has acquired many new opportunities and continues to evolve. A modern teacher in our world should easily apply the latest approaches and techniques that contribute to the expansion and enrichment of the student's consciousness. The relevance of the research is due to the fact that a modern teacher must be ready for innovation and try something new. It is such a personal characteristic as innovation that contributes to the inclusion of a person in an innovative society, not only from the position of personal adaptation in it, but also inclusion as an active participant in processes. The article presents the results of a study of the degree of expression of the factors of innovative personality traits, such as creativity, orientation towards the future and risk for the sake of success of teachers of two areas of teaching.

Key words: *university teacher, professionally important qualities, training, innovative qualities, higher educational institution, creativity, innovativeness.*

Введение. Современные университеты Казахстана характеризуются множеством новых черт: ростом ценностей и требований к научной работе и университету в целом, стремительным развитием информационных технологий, интеграцией казахстанского образования в мировой образовательный процесс и т.д. Основное требование к университетам - это проведение научных работ, позволяющих их прикладное использование и позволяющих получить экономический эффект. С учетом новых стандартов образования возникает вопрос о новых требованиях к компетентности, профессиональному качеству, а также индивидуальным характеристикам преподавателя вуза.

Разработанная система подготовки преподавателей вуза может быть направлена на изучение содержания дисциплины и овладение готовыми методиками, но не предусматривает формирование профессионально значимых качеств, необходимых для решения сложных практических задач в деятельности современного преподавателя университета [1, с. 68].

Проблемы повышения качества образования вынуждают руководителям вуза уделять большое внимание человеческим ресурсам, особенно людям, которые их составляют. Поэтому как важный элемент управления качеством в образовании особое значение приобретает оценка профессионально важных качеств, компетенций и результатов работы преподавателей высших учебных заведений. Профессионализм преподавателей начинается с предположения, что преподаватели обладают полномочиями и несут ответственность за принятие решений в наилучших интересах своих учеников [2, с. 191]. Существует много литературы о профессиональных характеристиках педагогов, но комплексного исследования, охватывающего эти характеристики жизни, найти не удалось. Создание концепции формирования профессиональных компетенций преподавателей вузов и колледжей - инновационный и перспективный вектор научных исследований в теоретических и прикладных аспектах.

Запросы к психолого-педагогической компетентности педагога высшей школы из года в год углубляются, это вызвано многочисленными причинами. Во-первых, заказ от социума на развитие инновационной экономики и подготовку конкурентоспособных специалистов,

способных обеспечить высокое развитие государства, требует комплексного совершенствования образовательного процесса в Казахстане. Во-вторых, переход к компетентностному подходу к обучению и реформа системы высшего образования соответственно предъявляют высокие требования к компетентности преподавателей вузов. В-третьих, в связи с повсеместной информатизацией, внедрением технологий дистанционного обучения меняется характер коммуникативного взаимодействия преподавателя со студентами, следовательно, его место и роль в дидактическом процессе университета.

В настоящее время существуют разные способы понять профессионально значимые качества. Одни исследователи указывают на профессионально важные качества правильных психических процессов и качеств, которые помогают успешно выполнять профессиональную деятельность [3, с. 42], другие авторы отмечают, также и о внепсихических свойствах и качествах человека [4, с. 86].

Рассматривая видения авторов на представление профессионально важных качеств, можно сделать обобщения, как о свойствах психических процессов, так и о направленности личности, его потребностях, интересах, мировоззрении и убеждениях, нравственных качествах, а также об экстрапсихических качествах человека; профессионально важные качества - это не их механическая совокупность, а организованная система качеств и свойств личности; любая деятельность осуществляется на основе системы профессионально важных качеств [5, с. 43]. Профессионально важные качества, в некотором роде, считаются исходным пунктом профессиональной деятельности, а в некотором роде, они сами улучшаются в процессе деятельности, подвергаются шлифованию, человек изменяет себя в ходе работы.

Методология исследования. В публикациях, посвященных проблеме компетентности преподавателя вуза, предлагается использовать различные методы и механизмы развития профессиональной компетентности. По мнению Бласкова, чем больше педагог использует методы и приемы самообразования и саморазвития и чем больше внимания он уделяет себе как педагогу, тем выше вероятность повышения педагогической компетентности. Это свидетельствует о том, что педагог постоянно «совершенствуется» не только в своей воспитательной работе - по отношению к студентам и в развитии их компетенций, но и в научных исследованиях, публикациях, организационной и иной работе [6, с. 78].

И.С. Шаповалов и Э.И. Боев считают, что инновационная подготовка в системе высшего образования является важным условием старта и внедрения инноваций в современном университете [7, с. 29]. Личность учителя, его систематическая, педагогическая и психологическая обучение в большинстве случаев детерминирует особенность обучения. Он исполняет важную роль в становлении личности обучающего в ходе профессионального обучения. В нынешнее время выпускник высшего учебного заведения, актуальный специалист, должен владеть не только базовыми познаниями, но и высокой образованностью, быть подготовленным к различным формам деятельности, быть способным успешно решать задачи, которые встают на пути. По этой причине деятельность современного преподавателя вуза должна быть адресована на развитие всеобщих пониманий о механизмах использования приобретенных знаний, приемов действия в разных ситуациях. Современный подход в образовании может быть достигнут эффективности только при наличии у преподавателя вуза нужных компетенций, что обновляет вопрос профессионального обучения педагогических кадров для высшей школы.

Инновативные качества педагогу дают возможность научиться приспосабливаться к индивидуальным потребностям обучающихся, эффективные педагоги также учатся готовиться к каждому возможному сценарию. Подготовка может способствовать доверию и комфорту в аудитории, а также позволяет педагогам создавать планы занятий, учитывающие индивидуальные потребности каждого обучающего.

Для того чтобы определить, какими уровнями инновативных качеств обладают преподаватели высшего учебного заведения, было решено изучить эти качества у преподавателей Карагандинского университета им. академика Е.А.Букетова. В ходе исследования была применена методика Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко «Шкала самооценки инновативных качеств личности».

Главная мысль данной методики состоит, в определении устремлений личности к инновациям через оценку своих инновативных качеств. Авторы выделили набор характеристик, которые способствуют позитивному отношению личности к инновациям и активному включению в инновационный процесс. На основе этих характеристик был составлен тест, в котором респонденту необходимо было определить, насколько он похож на такого человека и дать ответ по каждому из 12 суждений, используя 5-балльную шкалу – от 1 (совсем не похож) до 5 (очень похож). Выделенные суждения были сгруппированы по трем основным факторам, имеющим такие названия, как креативность, риск ради успеха, ориентация на будущее.

В исследовании приняли участие 60 педагогов. Из них 30 - преподаватели факультета «Философии и психологии» и 30 - преподаватели факультета «Математики и информационных технологий».

Результаты исследования. Анализируя среднеарифметические результаты педагогов двух факультетов, мы рассмотрели показатели инновативности по трем факторам: креативность, ориентация на будущее и риск ради успеха.

Итак, уровень инновативности преподавателей факультета «Философии и психологии» и факультета «Математики и информационных технологий» наглядно отображены на приведенной ниже диаграмме (рис.1).

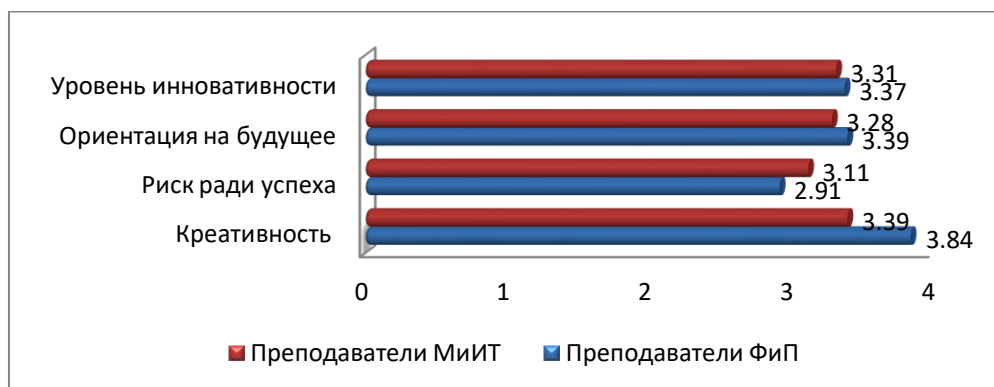

Рисунок - 1. Показатели инновативности преподавателей факультета ФиП и МиИТ

Общий показатель инновативности (как и показатели по отдельным факторам – креативность, риск ради успеха, ориентация на будущее в теории может варьироваться в значениях от 1,00 до 5,00, вследствие этого, можно разграничить всю шкалу возможных вариаций на три одинаковые части: низкий уровень, средний уровень и высокий уровень.

Если $(5,00-1,00):3=1,3(3)$, то шкалы уровней будут следующими:

- Высокий уровень: 3,68–5,00.
- Средний уровень: 2,34–3,67 ($2,34+1,33=3,67$).
- Низкий уровень: 1,00–2,33 ($1,00+1,33=2,33$).

Используя данное шкалирование для интерпретации результатов, представленных в рисунке 1, можно обозначить, что в конечном счете все среднеарифметические показатели по каждой из двух групп педагогов находятся в области среднего уровня. Единственный

показатель, преодолевший границы среднего уровня, это уровень креативности в группе педагогов факультета «Философии и психологии». Наиболее низким из всех показателей является фактор «риск ради успеха» в группе педагогов факультета «Философии и психологии».

Обсуждение результатов. Таким образом, педагоги факультета «Философии и психологии» обладают высоким уровнем креативности и при этом мало склонны к риску ради успеха. Примечательным является факт, что общий уровень инновативности практически не зависит от области преподаваемых дисциплин, (для педагогов ФиП – 3,37; для педагогов МиИТ – 3,31). Этот факт может свидетельствовать о том, что на общий уровень инновативности влияет не столько область преподавания, сколько вуз в целом.

Применяя уровневое шкалирование (низкий, средний и высокий уровни) не к среднеарифметическим показателям, но к индивидуальным по каждому респонденту, обращая внимание исключительно на показатель инновативности, можно сделать вывод о том, что наибольшее количество педагогов (как факультета «Философии и психологии», так и факультета «Математики и информационных технологий») обладают средним уровнем инновативности (примерно две трети респондентов); чуть меньше трети – высоким уровнем и 3-13 % педагогов – низким уровнем (рис.2).

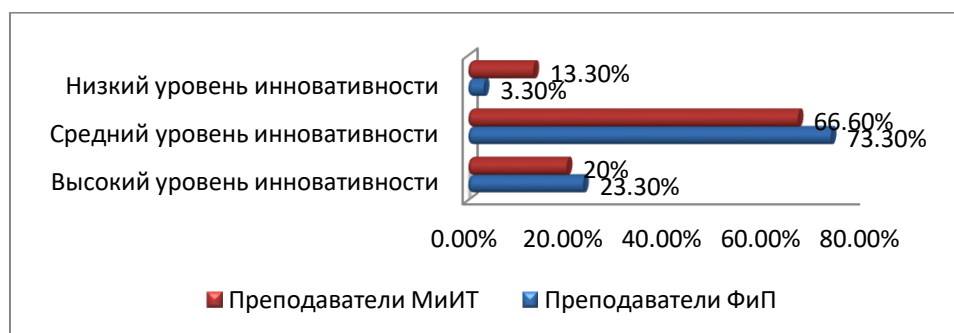

Рисунок-2. Сравнительные характеристики уровней инновативности (%)

Проведенное исследование позволило сделать следующие заключения, касающиеся уровней инновативности, креативности, риска ради успеха и ориентации на будущее преподавателей факультета «Философии и психологии» и преподавателей факультета «Математики и информационных технологий». Наибольшее количество педагогов (как факультета ФиП, так и МиИТ) обладают средним уровнем инновативности (примерно две трети респондентов); чуть меньше трети – высоким уровнем и 3-13 % педагогов – низким уровнем. У большинства респондентов проявляется средняя внутренняя готовность к восприятию нового, позволяющий преодолеть естественное сопротивление к нововведениям.

Заключение. Таким образом, были проанализированы статистические данные по каждой из шести подгрупп (педагоги ФиП с высоким уровнем инновативности; педагоги ФиП со средним уровнем инновативности; педагоги ФиП с низким уровнем инновативности; педагоги МиИТ с высоким уровнем инновативности; педагоги МиИТ со средним уровнем инновативности; педагоги МиИТ с низким уровнем инновативности) в отдельности. В частности, внимание было уделено тому, каким факторам (креативности; риску ради успеха или ориентации на будущее) отдается предпочтение респондентами той или иной группы.

Доминирующим качеством педагогов факультета «Философии и психологии» вне зависимости от уровня инновативности является креативность это означает, что такие люди склонны получать и реализовать принципиально новые мысли, отличающиеся от установленных или принятых моделей мышления. Педагоги факультета «Философии и психологии» со средним уровнем инновативности, не только креативны, но в большой

степени ориентированы на будущее, это значит, что такие люди считают перемены успехом, ищут новые возможности, не боятся ошибаться. К риску ради успеха педагоги факультета «Философии и психологии» склонны в слабой степени, это означает, что они не всегда готовы вкладывать психологические и материальные ресурсы в инновации, им менее комфортно в нестабильной среде.

По результатам было выявлено, что креативность не является доминирующим фактором для педагогов факультета «Математики и информационных технологий». Педагоги данного факультета с высоким уровнем инновативности склонны к риску ради успеха практически в той же степени, в какой им присуща креативность. Это означает, что они готовы вкладывать психологические и материальные ресурсы в инновации, могут комфортно себя чувствовать в нестабильной среде. Можно предположить что, людям с высоким уровнем инновативности присуща готовность отличаться от существующих концепций, гибкость ума и терпимость в природе.

Педагоги факультета «Математики и информационных технологий» со средним уровнем инновативности больше, чем респонденты других групп, ориентированы на будущее, но им не чужда и креативность, их склонность к риску ради успеха. Педагоги факультета «Математики и информационных технологий» с низким уровнем инновативности в первую очередь ориентированы на будущее. Также можно отметить, что общий уровень инновативности практически не зависит от области преподаваемых дисциплин. Этот факт может свидетельствовать о том, что на общий уровень инноваций влияет не университет в целом, а сектор образования в целом.

Таким образом, в группах педагогов с различной направленностью преподавания выявлены отличия в доминировании инновативных качеств. В целом, готовность педагога к инновационной деятельности может быть обусловлена наличием у него большого здоровья, способностью сдерживать сильные раздражители, высоким эмоциональным состоянием и готовностью творчески подходить к своей работе. Но помимо личных качеств педагог должен обладать и какими-то особыми качествами. К ним относятся знание новых технологий, умение разрабатывать проект, овладение новейшими методами обучения, а также умение анализировать и выявлять причины существующих недостатков.

Полученные результаты указывают на необходимость дальнейшего изучения проблемы инновативных качеств педагогов высшей школы, нахождения и апробации методов более углубленной его диагностики. Выявленные данные о средней степени выраженности уровня инновативности, говорят о необходимости психологического сопровождения педагогов, в процессе их профессиональной деятельности.

Список использованной литературы:

1. Ermolenko M.N., Mijerikov V.A. *Vvedenie v pedagogichesku deyatelnost*. - M.: Pedagogicheskoe obestvo Rossii, 2002. - 268 s.
2. Fabrikov M.S. *İnnovasionnaya pedagogika*. – Vladimir: VİGU, 2020. – 256 s.
3. Volobueva N.M. *İnnovativnye kachestva molodyh ldei s razlichnym urovnem jiznestoikosti lichnosti // Chelovek. Soobestvo. Upravlenie*. - 2012. - №4. - S. 39-45.
4. Kuzmina N.V. *Professionalizm lichnosti prepodavatelia i mastera proizvodstvennogo obucheniia*. M., 1990. – 191 s.
5. Zaisev V.S. *İnnovasionnye prosessy v professionalnom obrazovanii*. – Chelyabinsk: «Biblioteka A. Millera», 2019. – 73 s.
6. *Psihologiya professionalnoi podgotovki / Pod red. G.S. Nikiforova i dr.* - SPb., 1993.- 169 s.
7. Ratanova N.Я. *Psihologicheskoe soprovojdienie innovasionnoi deyatelnosti pedagogov // Spravochnik starşego vospitatelia*. – 2009. - №4. - S. 27-31.

Бегалиева Н.У.¹, Нурхожаева А.К.¹

¹ Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ПСИХОЛОГИЯДА КОГНИТИВТІ ЖӘНЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ КОМПОНЕНТТЕРДІҢ АРА ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Танымдық процестер сияқты, психикалық күйлер де нейрофизиологиялық негіздемеге сай, функциялардың ұзақтығы, сапалық сипаттамасымен, негізділігімен және өзін-өзі реттеу мүмкіндігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, көптеген зерттеушілер психикалық дамудың барлық кезеңдерінде психиканың осы аспектілерінің динамикалық өзара байланысы мен өзара ықпалдастығында кездесетін бірлігін атап кетті. Таным процестері мен эмоционалды күйдің тығыз байланысы таным үрдістерінің эмоционалды рендішігі мен зейіннің таңдамалылығымен көрініс беретін, субъектінің біржақтылығымен айқындалады. Осылай, психикалық күй мен когнитивті үрдістердің ара қатынасын зерттеудің методологиялық негізі әрекеттесудің теориялық моделі бола алады.

Бұл ғылыми мақалада психологияда когнитивті және эмоционалды компоненттердің арақатынасының зерттеліну жағдайы келтіріліген. Бүгінгі таңды бұл бағытта арнайы жүргізілген жұмыстар жоқтың қасы. Дегенмен, ғалымдардың еңбектерін талдай келе, бұл бағыттағы көзқарастар жинақталып, жүйеленді.

Түйін сөздер: арақатынас, психика, психикалық күйлер, когнитивті процестер, субъект, заңдылық, механизм, динамика, рефлексивті бағыт, семантикалық бағыт, динамикалық бағыт.

Бегалиева Н.У.¹, Нурхожаева А.К.¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ИЗУЧЕНИЕ СООТНОШЕНИЯ КОГНИТИВНОГО И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО КОМПОНЕНТОВ В ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

Как и познавательные процессы, психические состояния соответствуют нейрофизиологическому обоснованию, отличаются длительностью, качественными характеристиками функций, обоснованностью и способностью к саморегуляции. Кроме того, многие исследователи отмечают единство этих аспектов психики, встречающееся в динамической взаимосвязи и взаимовлиянии на всех этапах психического развития. Тесная связь познавательных процессов и эмоционального состояния определяется односторонностью субъекта, выражающейся в избирательности внимания и эмоциональной яркости познавательных процессов. Методологические основы исследования соотношения психического состояния и когнитивных процессов может служить как теоретическая модель взаимоотношения.

В данной научной статье рассматривается положение изучения соотношений когнитивных и эмоциональных компонентов в психологии. На сегодняшний день специфических работ в этой направлении почти что нет. Однако анализируя научные работы

различных представителей психологи, нам удалось систематизировать взгляды в этом направлении.

Ключевые слова: соотношение, психика, психические состояния, когнитивные процессы, субъект, закономерность, механизм, динамика, рефлексивное направление, смысловое направление, динамическое направление.

Begaliyeva N.U.¹, Nurkhozhayeva A.K.¹

¹ Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

EXPLORE OF CORRELATION OF COGNITIVE AND EMOTIONAL COMPONENTS IN PSYCHOLOGY

Abstract

Like cognitive processes, mental states are subject to neurophysiological justification according to the length, quality characteristics, validity and self-regulation of functions it is distinguished by its ability. In addition, many researchers believe that mental development the dynamic interaction of these aspects of the psyche at all stages and he noted the unity that exists in the interaction. The close connection of cognitive processes and emotional state is determined by the one-sidedness of the subject, which is expressed in the selectivity of attention and emotional the brightness of cognitive processes. Methodological foundations of the study relationship between mental state and cognitive processes can serve as a theoretical the relationship model.

This scientific article is considered to study the relevant issues cognitive and emotional components in psychology. For today's day, specific works in these areas are not available. However, for analyzing scientific works of various representatives of psychology, we are systematize these are areas.

Keywords: interrelation, psyche, mental state, cognitive processes, subject, regularity, mechanism, dynamics, reflexive direction, semantic direction, dynamic direction.

Кіріспе

Қазір әлемде аландатар өзгерістер легі өте жылдам қарқынмен белең алуда. Соның салдарынан, адамның психикалық күйлері мен когнитивті процестері арасындағы арақатынас тепе-теңдігі төмендеді. Адам психикасын тұтастық тұрғыдан қарастыру психикалық құбылыстар арасындағы қатынасты, заңдылықтары мен механизмдерін зерттеуді қажет етеді. Л.С. Выготский атап кеткендей, психикалық күйлер мен когнитивті үрдістердің арақатынасы мен өзара шарттылығын қарастыру «өмірлік маңызды» мәселе болып табылады [1, 20 б.].

Жалпы психологияда психикалық процестер мен күйлердің арасындағы арақатынас мәселесі алғаш рет Н.Д. Левитовтың «Адамның психикалық күйлері» («Психические состояния человека») монографиясында көтерілген болатын. Автордың ойынша психикалық күйлерді зерттеу психикалық процестердің динамикасы мен нәтижесін, олардың жаңа мүмкіндіктерін ашуға негіздеме болады. Бұл мәселені зерттеулердің қажеттігі адамдарда бірдей ситуацияларда психикалық процестерінің әр түрлі болуы және бір ситуация адамда әр түрлі реакциялар мен іс-әрекет формаларын тудыратындығында болды [2].

Бүгінгі таңда психикалық күйлер мен когнитивті процестер арақатынасы мәселесі әр түрлі бағыттарда қарастырылуда. Іс-әрекеттік бағыт бойынша психикалық процестер мен күйлер іс-әрекетті ұйымдастыруда бірдей маңызға ие [3].

Одан бөлек күйлер мен процестердің байланысы субъектінің белсенділікті реттеу құралы ретінде [3], психологиялық стресті, эмоционалды интеллектіні, эмоция мен когнитивті

бағалаудың өзіндік реттелуін, жағымы күйлердің ақыл-ой әрекетінің тиімділігіне әсерін қарастыру контекстінде зерттеуге болады.

В.Д. Шадрикова өзінің адамның ішікі әлемі концепциясында эмоционалды күйлерге ерекше көңіл бөледі. Когнитивті процестер мен эмоционалды күйлердің арақатынасына тоқталып, автор эмоционалды күйлердің психикалық процестердің нәтижелілігіне әсер ететіндігін жазды [4].

Зерттеу материалдары. Психиканың эмоционалды және когнитивті компоненттері өзара байланысты және олар тұтастай зерттелуі қажет деген ойды алғаш ұсынған С.Л. Рубинштейн және Л.С. Выготский болатын.

Іс-әрекет теориясы когнитивті процестер мен эмоционалды күйлердің арақатынасын затты тәжірибелік әрекет контекстінде қарастырды. Таным процестері қандай да бір қажеттіліктер мен тілектерді қамтиды және олар өздеріне эмоционалды күйдің реттегішті әсерін сезінеді [3, 37 б.]. А.Н. Леонтьевтің ойынша когнитивті компоненттер мен эмоционалды компоненттер арасындағы тығыз байланысы субъектінің біржақтылығы, оның белсенділігі мен сезімдік бейнелердің іс-әрекет субъектісіне тән екендігінен көруге болады [3, 46 б.].

С.Л. Рубинштейннің ойынша, психикалық процестер мен күйлер бір-біріне қарсы қойылмауы тиіс. Себебі, эмоционалды компоненттердің динамикасы мен олар бағынатын заңдылықтар когнитивті компоненттердің динамикасымен бірдей. Л.С. Рубинштейннің бұл бағыттағы еңбегі бізге келесіні көрсетеді: Эмоционалды күйлер когнитивті процестерді өзіне бағындырғандай, когнитивті процесстер де әр түрлі эмоционалды күйлерді тудыра алады [5, 236 б.].

А.В. Петровскийдің тұжырымдамасы бойынша психика контекстінде жеке психикалық процестер мен күйлер белсенділіктің тұтас жүйесін құрып, бірігеді [6, 26 б.]. Осыған ұқсас ойды Ж.Пиже де ұсынды. Ол бойынша, мінез-құлықта өзара тұтасқан екі аспектінің бар екендігін болжамадайды. Олар-энергетикалық аспект (немесе аффективті) және когнитивті аспект (немесе құрылымдық). Аффективті аспект субъект және объект арасындағы қатынасты анықтайтын, когнитивті процестермен құрамдатылатын ортамен байланысты қамтамасыз етеді. Солай екен, аффективті және когнитивті сфера әр түрлі бола тұра, бөлінбейтін болып табылады [7].

И.И. Чеснокова екі категорияның диалектикалық тұтастығын сипаттады. Автордың ойынша, эмоционалды күй кей бір уақыт шамасында психикалық процестерді ұйымдастыру тәсілі ретінде болады [8].

К.Изард когнитивті процестер мен эмоционалды күйлер арасындағы арақатынасты талдай отырып, эмоционалды күйлердің менталды образдрмен байланыстылығын байқаған. Мысал ретінде автор адамның бақытты сәтінде әлемге «қызғылт көзілдірікпен» қарайтын сәтін келтірген. Осы кезде эмоционалды күйлер индивидтің ақыл-ой әрекетін ұйымдастырып, бағдарлайды. Когнитивті процестер мен эмоционалды күй арасындағы қатынасты қарастыра келе автор келесі қорытындыға келеді: эмоционалды күй когнитивті процестерді іске қосып, оларға әсер ете алады және керісінше [9].

Психикалық процестер мен эмоционалды күй арасындағы қатынасты ерекше айқын көрсеткен ғалым – Ч. Тарт. Оның «сана күйінің өзгермелі жайы» («измененный состояние сознания») анықтамасында менталды процестердің қасиеттерінің өзгеруі ең маңызды категориялық белгі деп көрсеткен. Когнитивті процестердің қасиеттерінің өзгеруі күйдің өзгеруінің басты критеріі болып табылады. Ч. Тарт бұл тұжырымдаманы дәлелдейтін көптеген айғақтар келтірген болатын [10].

Психикалық күйлер мен процестер арасындағы арақатынасты көрсетудің келесі аспектісі «күйдің басымдық компонентінде» көрініс тапқан. Бұл бағыт бойынша Н.Д. Левитов психикалық күйлерді үш топқа классификациялады: танымдық, еріктік және эмоционалды. Автор қандайда бір компонент басымдана түскенде күй бағынушы құрылым ретінде қарастырылатынын атап кеткен [11].

Жоғарыда тоқталып өткен аспект Ю.Е. Сосновикованың еңбегінде де кездеседі. Ол психикалық процестер мен эмоционалды күйдің арақатынасын өте күрделі, қарама-қайшы әрі байланысқан деп атап өткен [11, 7 б.]. Автордың ойынша психиканың әр-бір компоненті психикалық күйде дербес әрі нақты көріс табады. Дегенмен, қандай да бір компонент басымдық таныта түссе, онда күй оның бір бөлігі ретінде қарастырылуы мүмкін [11, 11 б.].

Осыған ұқсас көзқарасты Э.И. Киришбау және А.И. Еремеева да ұстанды. Атап айтқанда, басымдылық белгісі бойынша қызығушылық, қайрат, таңдану, күмән, абдыраушылық, арманшылдық және басқаларды құрайтын гностикалық психикалық күйлер тобы бөлінген [12].

Нәтижелер және оларды талқылау. Теориялық талдаулар көрсеткендей, танымдық процестер сияқты, психикалық күйлер де нейрофизиологиялық негіздемеге сай, функциялардың ұзақтығы, сапалық сипаттамасымен, негізділігімен және өзін-өзі реттеу мүмкіндігімен ерекшеленеді [12], [2]. Сонымен қатар, көптеген зерттеушілер психикалық дамудың барлық кезеңдерінде психиканың осы аспектілерінің динамикалық өзара байланысы мен өзара ықпалдастығында кездесетін бірлігін атап кетті [1].

Таным процестері мен эмоционалды күйдің тығыз байланысы таным үрдістерінің эмоционалды реңдішігі мен зейіннің таңдамалылығымен көрініс беретін, субъектінің біржақтылығымен айқындалады [3,114 б.].

Осылай, психикалық күй мен когнитивті үрдістердің арақатынасын зерттеудің методологиялық негізі әрекеттесудің теориялық моделі бола алады [13].

Когнитивті процестер мен психикалық күйлер жекелей түрде зерттелгенімен, олардың арасындағы байланысты зерттеу бойынша жұмыстар ғылымда айтарлықтай көп емес. Қазіргі таңда бұл екеуі арасындағы арақатынасты қарастыру өзекті мәселеге айналып отыр. Көптеген теориялық және эксперименталды әдебиеттерді талдай келе, бұл зертеулерді әр түрлі бағыттарда қарастыруға болады.

Рефлексивті бағыт. В.П. Зинченко және Б.Г. Мещерякованың психологиялық сөздігінде рефлексия өз-өзін ұғыну, түсіну, тануды анализдеуге арналған ой ірекеті ретінде сипатталған. Ал, А.В. Петровскидің сөздігінде бұл ұғым субъектінің ішкі психикалық акттер мен күйлерді тану процесі ретінде келтірілген [14].

Бұл бағыт бойынша екі көзқарасты қарастыруға болады. Алғашқы пайымдаманы Ф.Д. Горбов ұсынды. Оның пайымдауынша психикалық күйлер өзін кейіптеумен (самоотражение) анықталады. Субъект өзін-өзі талдау (рефлексия) мен өзін-өзі сезінуде өзгерістерді ілестіретін қандай да бір істе жанына жайлылық табады. Нәтижесінде, оның психикалық күйлерінде де өзгерістер орын алады. Солай екен, әрбір психикалық күйде жасырын түрде «айна эффетісі» және «жаңғырық эффетісі» бар болып табылады. Бұл тұжырыммен автор, «Мен-екінші Мен» системасын жүйелі түрде, қабылдау мен психикалық күйлерді басқарудың маңызды механизмі ретінде қарастыруды ұсынды [15].

Ф.Д. Горбовтың еңбегіне сүйене отырып Ю.Б. Некрасова тұтықпасы бар балаларды элеуметтік реабилитациялауға бағытталған логотерапиялық жүйені құрды. Автор тұтықпаны үш феноменнің жиынтығынан туатын жапа шегушілік деп айтады. Мұндағы феномендер: тұтықпалы бала сөйлеу барысында өзінің дауысын естейді, сөйлеу кезіндегі кедергілерді сезінеді және өзіне басқаның көзімен қарайды. Соның нәтижесінде, сөйлеудің бұзылуына және оның алға дамуына кедергі келтіретін негативті күй туады [16, 34 б.]. Бұл жерде автор рефлексияны «афферентация» процестерін анализдеуге бағытталған когнитивті процесс ретінде қарастырған.

Бұдан бөлек, қазіргі таңда эмоционалды компоненттер мен танымдық компоненттердің арақатынасын тұлға тарапынан реттелетін жанама бағытта қарастыру тенденциясы байқалады. Зерттеушілер тұлғаның бойында эмоционалды күйлердің таным процестеріне әсерін ұйымдастыруға қатысатын қандай да бір кескіндер жүйесі бар деп болжайды. Бұл тенденция эмоционалды интеллект мәселесін қарастыру барысында жүзеге асуда.

«Эмоционалды интеллект» ұғымы эмоционалды сфера мен танымның қиылысуын болжайтын қабілеттер моделін түсіндіреді [17].

Ал, М.А. Холоднаяның ойынша рефлексия – когнитивті әрекеттерді реттеп отыратын метакогнитивті процесс болып табылады [18].

Жоғарыда келтірілген зерттеулерді негізге ала отырып, рефлексияның эмоционалды күй мен когнитивті процестерге әсері бар екендігін айтуға болады.

Эмоционалды компоненттер мен когнитивті компоненттердің ара қатынасының *семантикалық жағы*. Бұл бағытта Л.С. Рубинштейн мен А.В. Брушлинский ұстанған принципті қарастыруға болады. А.В. Брушлинскидің зерттеуі бойынша, психикалық құбылыстар процесуды және тұлғалық аспектерден тұрады және олардың арасындағы байланыс дербес болып табылады [14, 79 б.].

Эмоционалды компоненттер мен когнитивті компоненттердің арақатынасын зерттеуде тұлғалық қатынас ерекшеліктерін де ескере кету керектігін С.Л. Рубинштейн, Б.Ф. Ломов, В.Н. Мясищев және т.б. айтып өткен.

Б.Ф. Ломов бойынша «тұлғаның субъективті қатынасы» ұғымы тұлғаның қандай да бір ситуацияда ұстанатын позициясын білдіреді. Тұлғаның интегралды қасиеттері секілді, қатынас та барлық психикалық процестерге және эмоционалды күйлерге әсер етеді [3].

Семантикалық бағыты түсіндіруде Л.С. Выгосткийдің баланың психикалық дамуы теориясында «интеллект және аффект бірлігі» мәселесіне ерекше зер салғандығынан көруге болады. Мұндағы бірлік психиканың бұл жақтарының психика дамуының барлық сатысындағы арақатынасы мен бір-біріне әсер ету динамикасында байқалған. Бұл маңызды мәселенің шешімін табу жолы – аффективті және интеллектуалды сфераны тұтас динамикалық мағыналы жүйе ретінде қарастыру [1, 20 б.]. Бұл идея кейінірек О.К. Тихомиров және оның шәкірттерінің эксперименталды еңбектерінде белең алды.

О.К. Тихомиров шахмат барысында күрделі мәселелерді шешу кезіндегі ойлау мен эмоционалды күй арасындағы қатынасты қарастырды. Жүргізілген эксперименттер нәтижесі кейде «эмоционалды шешімдердің» дайын шешімдерді он минут бұрын озып шығатынын көрсеткен. Автордың ойынша, эмоционалды күйлер ойлау процесі кезінде әртүрлі реттегіштік, эвристикалық функцияларды атқарады.

Ю.Е. Виноградовтың зерттеулерінде қиын мәселелерді эмоционалды күйдің әсерінсіз шешу мүмкін емес екендігі көрсетілген. Автор логикалық операциялар іске қосылған кезде эмоционалды белсенділікті көтеретін «эмоционалды даму» феноменіне көңіл бөлген. Оның ойынша, эмоционалды белсенділік пен реттегіштік ой әрекетінің құрылымына айтарлықтай әсер етеді [19].

Н.А. Дубинко когнитивті процестер мен балалардың агрессия күйінің байланысын қарастырды. Оның ойынша, балалардың күйі қоршаған ортаны қабылдау сапасына тікелей әсер етеді. Агрессияның тым жоғары деңгейде болуы қандай да бір ситуацияны қауіпті деп абылдауына байланысты. Ал, кіші мектеп жасындағы балалардың агрессиясы әлеуметтік-когнитивтік дағдыларының әлі дамымағандығынан болуы мүмкін .

Л.Г. Дикая және А.В. Махначтың ойынша, психикалық күйлер өмірлік ситуацияларды қабылдап оларды жіктеуге айрықша әсер етеді. Басқа жағынан қарасақ, өткен өмір туралы еске түсіругер субъектінің күйін өзгертеді. Стресті оқиғалар мен субъектінің депрессивті жағдайы жағымсыз когнитивті стиль тудыруы мүмкін екендігін авторлар түртіп өткен [20] .

Динамикалық аспект. Психикалық күйлер мен когнитивті компоненттер арасындағы арақатынастың динамикалық аспектісі екі құбылыстың байланысының заңдылықтары және олардың функциясын ашуға мүмкіндік беретін жүйелілік-функционалдылық амалдарды қолдануды талап етеді [21]. Психологияда когнитивті компоненттер мен эмоционалды компоненттердің динамикасын қарастыруда энергия, кеңістік және уақыт шамалары маңызды болып табылады. Б.Ф. Ломовтың ойынша, психикалық процестер мен

психикалық күйлердің деңгейі психологияға жаратылыстану ғылымдарын жақындастырады. Сондықтан да, мұнда жаратылыстану ғылымдарының әдістерін қолдану қажет [3].

Жалпы, эмоционалды күйлер мен когнитивті процестер арасындағы қатынасты анықтау бойынша жүргізілген алғашқы эксперименттер В.М. Бахтеревтың лабораториясында жүргізілген. Мысалы, В.В. Срезневскийдің диссертациясында қорқыныш күйінің қысқа мерзімді еске әсері көрсетілген болатын [22]. Кейінірек С.Л. Рубинштейн көптеген эмперикалық зерттеулердің нәтижесін біріктіре келе, эмоционалды компоненттің іс-әрекет тиімділігіне әсер ете алатындығын қорытындылаған [5, 564 б.].

А.О. Прохоров психикалық күйлер мен процестердің қатынасын анықтау мақсатында мектептегі оқу және педагогикалық жұмыстардың шынайы жағдайында зерттеу жүргізіп, психикалық күйлердің когнитивті процестерге әсерінің типтерін бөліп көрсеткен.

1. Психикалық процестердің барлық кезеңіне әсер ететін өтпелі күйлер;
2. Психикалық процестердің бөлінуіне әсер ететін күйлер;
3. Процестердің ортасына әсер ететін күйлер;
4. Процестің аяқталуына әсер ететін күйлер.

Эмоционалды және когнитивті процестер арасындағы динамикалық қатынасты Т.А. Немчинаның зерттеуінен де байқауға болады. Ол, жүйке-жүйесінің қысымды күйін зерттеп, үш деңгейге бөлді. Бұл үшеуінің екеуі айқын байқалады. Олар: орташа қысым және шекте тыс қысым.

Орташа қысым кезінде зейіннің негізгі қасиеттерінің нәтижелігі өседі: көлемі кеңейеді, тұрақтылығы мен шоғырлануы жақсарады. Қысқа мерзімді ес пен логикалық ойлаудың көрсеткіштері де жақсарады. Жалпылама айтқанда, когнитивті компоненттің жұмысы жақсарған.

Шектен тыс қысым кезінде зейіннің көлемі, тұрақтылығы, шоғырлануы мен ауыспалылығының көрсеткіштері төмендеген. Қысқа мерзімді ес пен логикалық ойлаудың да тиімділігі азайған. Солай екен, бұл зерттеу жүйке-жүйесінің қысымды күйі шектен тыс болған жағдайда, субъектінің когнитивті компоненттерінің жұмысы да төмендейтіндігін көрсетіп тұр [23].

Позитивті эмоционалды күйлердің когнитивті процестердің жұмысына әсері көптеген шет ел ғалымдарының еңбектерінде кездеседі. Мысалы, А.М. Исән жағымды күйлердің ойлау әрекеттеріне әсерін қарастырған және оның зерттеу нәтижесі жағымды күйдің ой әрекетінің тиімділігін арттырып, қиын мәселелерді түсінуге және вербалды ассоциациялардың нәтижелі болатынына септігін тигізетіндігін көрсеткен [23].

Қорытынды. Когнитивті компоненттер мен эмоционалды компоненттердің арақатынасы күрделі әрі көп аспектілі екенін көруге болады:

- Психиканың әртүрлі кластарын білдіретін психикалық күйлер мен танымдық процестер ерекше сипаттамаларға ие. Сонымен қатар, зерттеушілердің көпшілігі бұл психикалық құбылыстарды бірыңғай өзара әрекеттесетін жүйе ретінде қарастырған.

- Психикалық күйлер мен танымдық процестер арасындағы қарым-қатынас мәселесін теориялық талдау келесі негізгі тұжырымдарды тұжырымдауға мүмкіндік береді: психикалық күйлер танымдық процестердің сапасы мен өнімділігіне әсер етеді, белсендіретін, біріктіретін және реттейтін функцияларды орындайды. Когнитивті процестер психикалық күйлердің шағылысуы мен белсенділігін жүзеге асырады.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Vygotskii L.S. *Myshlenie i rech. Psihologicheskie issledovaniya / L.S.Vygotskii.* -M.: Labirint, 1996. - 416 s.
2. Levitov. N.D. *O psihicheskikh sostoyaniyah cheloveka / N.D.Levitov.* — M.: Prosveteniye, 1964.- 344s.
3. Lomov B.F. *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psixologii / B.F.Lomov.* -M.: Nauka, 1984. - 445s.
4. Shadrikov V.D. *Mir vnutrennei jizni cheloveka / V.D.Shadrikov.* - M.: Universitetskaya kniga, Logos, 2006. — 392s.
5. Rubinshtein S.L. *Osnovy obei psixologii / S.L.Rubinshtein.* - SPb.: Piter, 2002. - 720s.
6. Petrovskii A.B. *Psixika / A.V.Petrovskii, M.G.Yaroshevskii // Obshchaya psixologiya. Slovar / pod red. A.V.Petrovskogo.* - M.: PER SE, 2005. - S.24-27.
7. Piaje J. *Priroda intellekta / J.Piaje // Poznavatelnye psihicheskie prosessy / sost. i obshchaya redaktsiya A.G.Maklakova.* — SPb.: Piter, 2001. - S.421-435.
8. Chesnokova I.I. *O tendentsii issledovaniya sostoyanii lichnosti v sovetskoj psixologii / I.I.Chesnokova. // Psixologiya lichnosti i obraz jizni / otv. red. E.V. Shorohova.* - M.: Nauka, 1987. - S.19-23.
9. Izard K.E. *Psixologiya emocii / K.E.Izard.* - SPb.: Piter, 2006. — 464s.
10. Tart Ch. *Izmenennyye sostoyaniya soznaniya / Ch.Tart; perev. s angl. E.Filinoi, G.Zakarjan.* — M.: Eksmo, 2003. - 288s.
11. Sosnovikova E. *Psichicheskie sostoyaniya cheloveka, ih klassifikatsiya i diagnostika: posobie dlya studentov i uchitelei / E.Sosnovikova.* — Gorkii: GTPİ, 1975.- 119s.
12. Kirshbaum E.I. *Psichicheskie sostoyaniya / E.I.Kirshbaum, A.I.Eremeeva.* — Vladivostok: Dalnevostochnyy universitet, 1990. — 144s.
13. Ponomarev Ya. A. *Metodologicheskoe vvedenie v psixologii / Ya. A.Ponomarev.* - M.: Nauka, 1983. - 205s.
14. *Psixologiya. Slovar / pod ob. red. A.V.Petrovskogo, M.G.Yaroshevskogo.2-e izd., ispr. i dop.* - M.: Politizdat, 1990. — 494s.
15. Gorbov F.D. *Determinatsiya psihicheskikh sostoyanii / F.D.Gorbov // Voprosy psixologii.* - 1971. - №5. - S.20-29.
16. Nekrasova .B. *Lechenie tvorchestvom / .B.Nekrasova / pod red. N.L.Karpovoi.* - M.: Smysl, 2006. - 223s.
17. Andreeva, I.N. *Emotsionalnyi intellekt: issledovanie fenomena / I.N.Andreeva // Voprosy psixologii.* - 2006. - №3. - S.78-86.
18. Holodnaya, M.A. *Kognitivnye stili: O prirode individualnogo uma. Uchebnoe posobie / M.A.Holodnaya.* - M.: PER SE, 2002. - 304s
19. Vinogradov E. *Vliyanie affektivnykh sledov na strukturu myslitelnoi deyatel'nosti / E.Vinogradov // Psixologicheskie issledovaniya intellektualnoi deyatel'nosti / pod red. O.K.Tihomirova.* — M.: MGU, 1979. - S.50-55.
20. Dikaya L.G. *Otnosheniye cheloveka k nepriyatnym jiznennym sobytiyam i faktory ego formirovaniya / L.G.Dikaya, A.V.Mahnach // Psixologicheskii jurnal.* - 1996. - №3. - S.137-146.
21. Peisahov N.M. *Zakonomernosti dinamiki psihicheskikh yavlenii / N.M.Peisahov.* - Kazan: KGU, 1984. - 235s.
22. Sreznevskii V.V. *Isputug i ego vliyanie na nekotorye fizicheskie i psihicheskie prosessy (eksperimentalnoye issledovanie s obzorom uchenii ob emotsionalnykh sostoyaniyah): dis. iz psihol. laboratorii akademika M.Behtereva / V.V.Sreznevskii.* - SPb, 1906. - 326s.

23. Nemchin T.A. *Sostoyaniya nervno-psihicheskogo napryajeniya* / T.A.Nemchis. -L.: LGU, 1983.-167s.
Isen, A.M. *The influence of positive affect on the unusualness of world association* / A.M.Isen, M.M.S Johnson, E.Mertz, G.F.Robinson // *Journal of Personality and Social Psychology*. - 1985. - Vol. 48. - P. 1413-1426.